

A férfiruhás író

Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete*

1889 novemberében a harmincéves gróf Vay Sándort pénzügyi csalás és okirat-hamisítás vádjával tartóztatta le az osztrák rendőrség. Az eladósodott Vay gróf apásától, egy klagenfurtti erdészeti felügyelőtől kért kölcsön nyolcszáz forintot egy nem létező titkári állás kauciójához, amikor azonban a csalás kiderült, apósa feljelentette. Mind a törvényszéki bíró, mind pedig az esetről hírt adó újságcikkek számára azonban a pénzügyi csalás tényénél jóval nyugtalanítóbb volt az a jelenség, amelyre Vay vizsgálati fogsága során derült fény. Az ti., hogy a magát férfinak álcázó, ráadásul nem első „házasságánál” tartó Vay valójában férfiruhába öltözött, férfi módjára élő nő volt. A szenzációs hírértékű esetről az osztrák újságok nyomán a magyar lapok is megemlékeztek. A Borsodmegyei Lapok *Kisasszony-férj* címmel tudósította *Hírek* című rovatában olvasóközönségét a furcsa esetről.¹ Az Eger és Vidéke *Két leány* címmel közölt cikket a különként, excentrikusként, tehát társadalmi normaszegőként látott Vay Sarolta/Sándorról és Simli Mariskáról.² Krúdy Gyula szerint valamikor a borsóföldek verebei is Vayról beszélgettek Magyarországon.³ Az eset szenzációs hírértékét azonban nemcsak az osztrák–magyar újságok használták ki. Vay Sarolta/Sándor korának világszerte egyik leghíresebb személyiségévé vált. Az amerikai San Francisco Call például nemzedéke leghírhedtebb európai nőjének nevezte.⁴ A szenzációéhes olvasóközönség igényeit kielégíteni kívánó újságok világszerte kaptak az eredetileg Bécsből felröppent híren. A történet publicitásának mértéke azon, az Ausztrália Nemzeti Könyvtára által működtetett, Trove nevű digitális forrásokat összegyűjtő repozitórium keresőmotorján keresztül is jól bizonyítható, amely a Vay Sarolta névre korabeli ausztráliai újságcikkek sorozatát jeleníti meg.⁵

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *Kisasszony-férj*, Borsodmegyei Lapok (9) 1889/91. november 12., 3.

² *Két leány*, Eger és Vidéke (6) 1889/46., november 12., 1–3. A Vay Saroltához hasonlóan férfinak nevelt, reverendában járó és állandó lapalapítással kísérletező Simli Mariskáról: SALY Noémi, *A reverendás író*. Egy regényes csődtömeg dokumentum-töredékei = Uő., *Pesti csodabogarak*, Ab Ovo, Budapest, 2005, 116–157.

³ KRÚDY Gyula, *A csínyes Vay gróf vagy az udvarház utolsó költője* = Uő., *A tegnapi ködlovagjai. Rajzok, emlékezések*, Szépirodalmi, Budapest, 1961, 377.

⁴ *An Eccentric Countess. The Peculiar Vagaries of Sarolta Vay, a Titled Hungarian*, San Francisco Call (68) 1890/113., szeptember 21., 14. (A cikk a California Digital Newspaper Collection jóvoltából online elérhető itt: <http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SFC18900921.2.140&srpos=1&e=-----en--20--1--txt-txIN-sarolta+vay----->)

⁵ Csupán néhány példát sorolok fel: *A Woman Married to Another Woman*, Evening News 1889/7051., december 27., 2.; *An Extraordinary Story*, Clarence and Richmond Examiner 1890/2095., január 4., 8.; *The Queerest Marriage on Record*, The Northern Miner (18) 1890/520., január 23., 3.; *A Contess's*

Vay Sarolta/Sándor esetét a legtöbb külhoni újságcikk Richard von Krafft-Ebing osztrák–német pszichiáter 1886-ban publikált *Psychopathia Sexualis* című könyve nyomán a pszichopatológia hatáskörébe utalta. Krafft-Ebing ugyanis a törvényszéki orvos, dr. Birnbacher részletes véleménye alapján írta meg könyvének *Gynandria* címszó alatt közölt esettanulmányát Vay Sarolta/Sándorról.⁶ Krúdy Vay Saroltáról írt cikkei kivétel nélkül excentrikusságát, eredetiségét, különbségét emelték ki.⁷ Az utólagos értelmezések is a 19. század végi orvosi diskurzus kontextusában értelmezték Vay Sarolta/Sándor életeményeit: Hanna Häcker osztrák nőtörténész az első orvosilag leírt, prototipikus női homoszexuális esetet látta benne.⁸ Häcker fogalomhasználatát a holland Geertje Mak történetietlennek véelve ugyanezt az esetet a maszkulin nő első orvosi leírásának, a nemváltó Vay esetét tehát a női férfiaság értelmezésében bekövetkezett változás fontos példájának tekintette.⁹

A tény azonban, hogy Vay törvényszegésért és nemi szerep áthágásért került bíróság elé, aligha újdonság az átöltözés európai történetét ismerők számára. A női átöltözés esetei ugyanis szinte kivétel nélkül bírósági tárgyalások írásos dokumentumai révén maradtak fenn. A jelenség tehát elválaszthatatlan az európai társadalomtörténetnek a középkortól és főként a kora újkortól kimutatható folyamatától, és meglátásom szerint ebben a kontextusban érdemes vizsgálni. Az eset médiavisszhangja jól bizonyítja annak a ténynek a mértékét, ahogyan Vay maszkulin nőisége zavarta, izgatta és spekulációkra, találgatásokra, egyszóval értelmezésre ösztökélte a korabeli olvasóközönséget. Az átöltözött női test a nemiségről és a szexualitásról szóló viták mindmáig igencsak vitatott kulturális szimbóluma, amely nagyon gyakran az identitásperformancia, az énreprezentáció kérdésével kapcsolódik össze. Vay identitásperformanciájának vizsgálata alapvető fontosságú annak a kérdésnek a megértésében

Eventful Career, The Brisbane Courier (46) 1890/10066., április 19., 6.; *A Female Bridegroom!*, The Bacchus Marsh Express 1890/1265., szeptember 27., 3.; *Hates To Be a Woman. Countess Sarolta Vay and Her Most Unique History*, Oakleigh Leader 1892/286., június 25., 3.; *Women Who Have Posed as Men*, The Muswellbrook Chronicle (16) 1903/77., január 24., 3. (A cikkek elérhetők itt: <http://trove.nla.gov.au/newspaper>)

⁶ A könyv első magyar nyelvű fordítása: *Psychopathia sexualis a vissza nemi érzések különös figyelembe vételével. Orvos-törvényszéki tanulmány*, ford. FISCHER Jakab, Singer és Wolfner, Budapest, 1894. Ez, a könyv nyolcadik kiadása után készült fordítás azonban nem tartalmazza Vay Sarolta esetét. A tizenkettedik, javított és bővített kiadás után készült fordítások viszont már tartalmazzák, mint például a következő: Bátor Dr. KRAFFT-EBING R., *Psychopathia Sexualis különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre. Törvényszéki orvosi tanulmány orvosok és jogászok számára*, A XII. bővített és javított kiadás után magyarra fordította Dr. S. K. M., Kostyál Jenő, Budapest, 1908. Krafft-Ebing szerint „A degeneratív homosexualitás legsúlyosabb alakját a gynandria képezi. Oly nőkről van itt szó, a kiknek csak a nemi szerveik nőiek, érzésükben, gondolkodásmódjukban, tetteikben és egyáltalán külső megjelenésükben teljesen férfias színben tűnnek föl.” Uo., 252.

⁷ KRÚDY Gyula, *A férfiruhás írónő* = Uő., *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*, Gondolat, Budapest, 1974, 404–408.; Uő., *A magyar George Sand. Vay Sarolta grófnő, a női gentleman* = Uo., 409–419.; Uő., *Stílet (Az arszlám naplójából)* = Uo., 420–424.; Uő., *Vay Sándor és Simli Mariska kalandregényei* = Uo., 425–429.

⁸ Említi: BORGOS Anna, *Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón*, Holmi (19) 2007/2., 193.

⁹ Geertje MAK, *Sandor/Sarolta Vay. From Passing Woman to Sexual Invert*, Journal of Women's History (16) 2004/1., 54–77. Az eset legutóbbi ismertetése: BORGOS, I. m.

is, hogy ő maga mit jelenthetett abban a kultúrában, amelyben élt. Esete az általam ismert nő átöltözők történetének kontextusában rendkívül sajátos: Vay Sarolta/Sándor esetében ugyanis olyan átöltözővel állunk szemben, aki foglalkozása révén az írást használta az identitásperformancia egyik legfontosabb eszközéül. S noha személyes dokumentumok, autobiografikus jellegű írások pillanatnyilag nem állnak a kutatás rendelkezésére, Vay publikációi és az általa használt szerzői név változásai segíthetnek bizonyos következtetések levonásában. A tanulmányban tehát Vay Sarolta/Sándor történetét egyrészt a nő átöltözés európai történetének, másrészt pedig a narratív átöltözés jelenségének kontextusában vizsgálom. Ez utóbbi alatt a szerzőnek az ellentétes nem kulturálisan meghatározott hangjához és szenzibilitásához való hozzáférését értem.

Vay Sarolta/Sándor életrajza szórványos forrásokból rakható össze: a Szinnyeinek írt szükségjavú lexikoncikkéből, Krafft-Ebing könyvének rá vonatkozó esettanulmányából, visszaemlékezésekből és az újságokban vele kapcsolatosan megjelent cikkekből. Nem választható tehát le a róla kialakult kép attól a diszkurzív (orvosi és média által befolyásolt) kontextustól, amelyben létrejött. A források szerint 1859-ben született Alsódabastól nem messze, Gyónon (ma Dabashoz tartozik) egy kastélynak is nevezett udvarházban. Apja gróf Vay László egykori koronaőr, József főherceg udvarmestere, anyja Beniczky Sarolta. A Vayak Szabolcs vármegye egyik legrégebbi családjához tartoztak és a fennmaradt okleveles anyag szerint eredetüket a 14. század közepére vezették vissza. A 19. század elejéig fokozatosan gazdagodtak, míg a grófi rangig nem vitték. Krafft-Ebing esettanulmánya szerint a család évtizedekre visszamenő különcök közössége volt. A családi legenda szerint Sarolta/Sándor apja fiúgyermeket szeretett volna, ezért anyja eltitkolta előtte elsőszülötté nemét, így apja Saroltát egészen tizenkét éves koráig, míg fény nem derült az igazságra, fiúnak nevelte. Ezután excentrikus anyai nagymamájához került Drezdába, aki még egy ideig hasonló módon öltöztette, majd lányruhába bújtatta és beadta egy leánynevelő intézetbe. Az intézetből kikerülve Sarolta azonban továbbra is Sándorként élt és férfiruhát hordott. Gondos nevelésben részesült és apjával sokat utazott (szintén mint fiatal férfi). Felsőfokú tanulmányokat is végzett Lipcsében, Drezdában, Berlinben, majd Budapesten. A magas képzettség hasznára vált, mert a család fokozatosan elszegényedett, ő pedig íróként-újságíróként kezdett el dolgozni, és mindvégig így tartotta el magát. Kezdetben verseket írt, később pedig főként prózát. Először Vay Saroltaként jegyezte munkáit, később V. S.-ként, Vay Sándorként, illetve különböző álnevekkel, mint: D'Artagnan, Vayk, Floridor és Celesztin. Rendkívül termékeny író volt, rengeteg lapnak dolgozott, de műveit kötetekbe rendezve is kiadta. Korabeli sikerét jelzi, hogy 1910-ben összegyűjtött munkái is megjelentek tíz kötetben. A közönség leginkább hangulatos, csevegő stílusban előadott tárcái miatt kedvelte, amelyekben a 18. és 19. század társadalmi életét, műveltségi viszonyait, szokásait, különös történeteit mutatta be. Gyakran írt különböző főrangú családok életeseményeiről ún. „krónikákat”, amelyeket jó lélektani érzékkel a kor szelleméhez igazított, és így a bennük szereplő és az olvasók kíváncsiságára apelláló pletykákat is sikerült hihetővé tennie. Noha a kortárs olvasóközönség körében ismert és olvasott író volt, az irodalmi

kánonnak csak sokadrangú, különként is alig számon tartott szereplője maradt mind a mai napig.¹⁰ Az írói pályát megszakítva rövid ideig kávéimport-ügynökként dolgozott Fiumében, az üzlet azonban hamarosan megbukott, Vay pedig visszatért az íráshoz. Az első világháború alatt Zürichben tartózkodott, majd tüdőgyulladásban megbetegedett és 1918. május 23-án halt meg egy luganói szanatóriumban.¹¹

Vay Sarolta/Sándor életeseményei során, legalábbis a kortárs beszámolókból ítélve, maximálisan kihasználta a felvállalt férfi társadalmi szerepkör által nyújtott lehetőségeket, ehhez idomította fizikai megjelenését és viselkedését egyaránt. Haját rövidre nyíratta, fején szürke vagy fekete keménykalapot hordott, a korabeli férfidivat szerinti bergsteiger-cipőt viselt, nyakkendőt, melybe egy turbános fő volt tűzve, kisuujján pecsétgyűrűt, kezében pedig gigerli-pálcát, mint bármely pesti gavallér.¹² Szivarozott, kocsmákban és kávéházakban töltötte szabadidejének egy részét írók társágában, többször párbajozott, nőknek udvarolt, lányokat szöktetett meg otthonról és több ízben kötött „házassági szerződést” különböző nőkkel. Első, dokumentált szerelmi kapcsolata tizenhárom éves korában történt egy németországi leánynevelő intézetben, ahol egy angol lányt csábított el.¹³ Később is számos kalandja volt, melyek között a legismertebbek az egri Hegyesi Mari színésznővel, a nyíregyházi törvényszéki bíró lányával, Eszéki Emmával és a klagenfurti tanítónővel, Engelhardt Marival való kapcsolat.¹⁴

A rendelkezésre álló (noha igencsak szórványos) forrásokból ismerve életét és kalandjait, a posztmodern fogalomhasználat szerint Vay Sarolta/Sándor a transzszexualitás jelenségével áll kapcsolatban. A transzszexualitás fogalma ugyanis olyan személyekre használatos, akik szándékosan vagy véletlenül intéznek kihívást a fennálló nemi normatív kategorizáció ellen.¹⁵ Az 1990-es évek elejétől divattá vált fogalmat azonban történetietlen lenne a 19. század és a századforduló éveire vonatkozóan használni, annál is inkább, mert a létezés olyan elméleti és aktualizált elképzelésén alapszik, amely száz-százötven évvel korábban egyszerűen nem létezett. Az ahistorikus transzszexualitás szubjektum olyan, politikailag hasznos, ám történetileg problematikus törekvés új keletű megnyilvánulása, amelynek célja a normatívától eltérő nemű egyének elhelyezése egy olyan narratívában, amely kortárs (értsd: 20. és 21. századi) transzszexualitás megélt élettapasztalatokon alapszik. A tanulmányban ezért mindvégig az átöltözés (*cross-dressing*) fogalmát használtam, s noha a fogalom maga is korlátozó jellegű, talán alkalmasabb a jelenség történeti sajátosságának közvetítésére.

¹⁰ Még a 19. századi írónők történetét első ízben összefoglaló monográfia is alig tesz említést róla: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Kortárs, Budapest, 1996, 169.

¹¹ A rövid életrajzot Borgos Anna, Krafft-Ebing és Krúdy Gyula már idézett írásai mellett a következő munkák alapján foglaltam össze: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1914, 1015–1017.; STEINERT Ágota, *Utószó* = VAY Sarolta, *Régi magyar társasélet*, Magvető, Budapest, 1986, 499–507.

¹² KRÚDY, *A csínyes Vay gróf...*, 381.

¹³ Az esetet Krafft-Ebing említi: KRAFFT-EBING, *I. m.*, 267.

¹⁴ VÖ. BORGOS, *I. m.*, 188.

¹⁵ Judith HALBERSTAM, *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York UP, New York – London, 2005, 55.

A transzneműség fogalma a nyugati kultúrában valójában a homoszexualitás történetével és a homoszexuális identitással áll szoros kapcsolatban. Ezt a tényt az átöltözés kulturális-esztétikai-társadalomtörténeti szempontú megközelítései sem hagyhatják említés nélkül. Az átöltözés jelenségének azonban kizárólag a szexualitás története felől való vizsgálata félreértésekhez, vagy legalábbis igen egyoldalú elemzésekhez vezethet. Az átöltözés, mint kulturális jelenség ugyanis nem mindig kapcsolódott tudatosan össze a homoszexualitással.¹⁶ A tanulmányban a jelenség főként társadalom- és kultúrtörténeti szempontból érdekel, és az említett szempontoknak tulajdonítok elsőbbséget Vay Sarolta/Sándor esetének elemzésekor.

Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete

Az átöltözés történetének mindmáig legnagyobb hatású összefoglalása a holland szerzőpáros, Rudolf M. Dekker és Lotte van de Pol könyve a női átöltözés kora újkori jelenségéről.¹⁷ A szerzők a 16. század végétől egészen a 19. századig számos esetet vonultatnak fel az átöltözés kora újkori előfordulásainak bizonyítására. A kora újkori átöltöző nők romantikus, hazafias vagy pedig gazdasági okoknál fogva választották rendszerint a férfi életformát. Az átöltözők számára a két legelterjedtebb foglalkozás a katonaságba való bevonulás vagy pedig a tengerészként vállalt munka volt. Sok esetben, főként egyedülálló nők számára, egyszerűen a megélhetési kényszer vezetett az átöltözött életformához („férfiként” sokkal könnyebben találtak munkát), más esetekben az átöltözés volt a harcba vonuló, háborúba induló férjjel való együttmaradás vagy éppenséggel a férjtől való megmenekülés záloga. Noha az átöltözés igen széles körben elterjedt jelenség volt a kora újkorban, sohasem vált olyan elfogadott társadalmi gyakorlattá, amelyet a nők nyíltan vállalhattak volna. Intézményesült formája tehát soha nem jött létre. A kora újkori átöltözés jelenségének ez, a számos példán igazolható változata pedig villámgyors hanyatlásnak indult a 19. században. A tradíció emlékezete azonban még sokáig fennmaradt a népköltészeti alkotásokban.¹⁸

Dekker és Lotte van de Pol könyve nyomán az átöltözés jelensége akár sajátosan modern, kora újkori jelenségnek is tűnhet, vagy épp a reneszánsz önreprezentáció (*self-fashioning*) egyik változatának.¹⁹ A legújabb kutatások azonban, egyre bővülő levéltári források felszínre kerülésével, az átöltözés középkori jelenségének számos példáját is

¹⁶ Vö. Marjorie GARBER, *Vested Interests. Cross-Dressing and Cultural Anxiety*, Routledge, New York – London, 1992, 4–5.

¹⁷ Rudolf M. DEKKER – Lotte VAN DE POL, *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe*, MacMillan, London, 1989.

¹⁸ Átöltözés és népköltészet kapcsolatáról: Dianne DUGAW, *Warrior Women and Popular Balladry 1650–1850*, Cambridge UP, Cambridge, 1989.

¹⁹ A *self-fashioning* fogalmát Stephen Greenblatt használja az identitás manipulálható, akár mesterségesen kreált folyamatára. Az erre való tudatos törekvés megjelenését a 16. századra teszi. Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago UP, Chicago–London, 1980, 2. Erről magyarul először: TÓTH Zsombor, *A koronatanú. Bethlen Miklós*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2007, 147–157.

illusztrálták.²⁰ Mind a középkori mind pedig a kora újkori és modern átöltözők eseteire jellemző, hogy forrásaik bírósági tárgyalások dokumentumaiként maradtak fenn. Az átöltözés ismert esetei tehát mindenkor elválaszthatatlanok voltak az egyházi vagy polgári hatóság intézményeitől. Mózes V. könyvének tiltása („Asszony ne viseljen férfiruházatot, se férfi ne öltözzék asszonyruhába; mert mind útálatos az Úr előtt, a te Istened előtt, a ki ezt míveli. – 5Móz 22, 5) elegendő volt az átöltözés tényének büncselekményként való értelmezésére, még akkor is, ha a büntetőjog nem tartalmazott külön, az átöltözésre vonatkozó paragrafust. A középkori hatóságok az átöltözést rendszerint a nők rendellenes szexuális viselkedésének kontextusában értelmezték. Törvénysértő jellegén túl a rendellenes női szexualitás egyik szélsőséges példáját látták benne. Az átöltözők következképp durva bánásmódban részesültek: nyilvánosan megszégyenítették, örökre száműzték az adott városból, vagy esetenként akár halálra is ítélték őket. A középkori átöltözők egyik legkorábbi esete a nürnbergi (középkori nevén: nurembergi) Katherina Hetzeldorfer nevéhez köthető, akit 1477-ben ítélték fulladás általi halálra Speyer városában. Az átöltözés ténye Hetzeldorfer esetében részletkérdésnek számított főbenjáró bűne mellett, amely más nőkkel létesített homoerotikus kapcsolatára vonatkozott.²¹ Egy másik, 1502-ben, Bruges-ben megesett tárgyaláson egy Nase de Poorter nevű nőt ítélték el, szintén átöltözés vádjával. A hölgy a pap szeretőjével való együttélés kivitelezése érdekében választotta a „férfi” megjelenést.²² Természetesen, fordított esetek is előfordultak. A középkori London leghíresebb átöltözője John Rykener volt, aki Eleanorként, nőnek öltözve került a városi hatóságok elé 1395-ben.²³

A középkori és kora újkori esetek mellett a kutatás több 19. század végi, késő viktoriánus, tehát Vay Sarolta/Sándor esetével kortárs példát is felszínre hozott. Részletes értelmezés született Lois Schwichről, a késő 19. századi londoni női kifutófiúról,²⁴ és ugyanez az elemzés említi a szintén londoni, 1865-ben leleplezett Sarah Geals, az 1861-ben felfedett Mary Newell történetét, valamint az 1875-ben felszínre került liverpooli taxisofőr, William Seymour esetét.²⁵ A viktoriánus London két, talán leghírhedtebb férfi átöltözője, a Fanny és Stella néven ismertté vált páros történetének szépirodalmi feldolgozása is született.²⁶

Az átöltözés történetének fent említett, kevésbé ismert női képviselői mellett az igazán klasszikus példák közé tartozik a középkori Jeanne d’Arc, a 19. századi George

²⁰ Judith M. BENNETT – Shannon McSHEFFREY, *Early, Erotic and Alien. Women Dressed as Men in Late Medieval London*, *History Workshop Journal* 2014/77., 1–25.

²¹ Az esetet említi: BENNETT–McSHEFFREY, *I. m.*, 4. Részletes elemzése: Helmut PUFF, *Female Sodomy. The Trial of Katherina Hetzeldorfer (1477)*, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* (30) 2000/1., 41–61. A nők közötti homoerotikus kapcsolatok izgalmas reneszánsz példáját tárta fel Judith C. Brown a Firenzei Nemzeti Levéltárban talált periratok alapján: Judith C. BROWN, *Szemérmetlen cselekedetek. Egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában*, ford. PAP Vera Ágnes, Osiris, Budapest, 2001.

²² Az esetet említi BENNETT–McSHEFFREY, *I. m.*, 4.

²³ *Uo.*, 2.

²⁴ Katie HINDMARCH-WATSON, *Lois Schwich, the Female Errand Boy. Narratives of Female Cross-Dressing in Late-Victorian London*, *GLQ. A Journal of Lesbian and Gay Studies* (14) 2008/1., 69–98.

²⁵ *Uo.*, 74.

²⁶ Neil McKENNA, *Fanny and Stella. The Young Men Who Shocked Victorian England*, Faber and Faber, London, 2013.

Sand, de sokat írtak már a 17. századi spanyol apáca-főhadnagyról, Catalina de Erausóról, a szintén 17. századi híres londoni zsebtolvajról, a Moll Cutpurse néven is ismert Mary Frithről és a 18. századi ír nőkalózról, Anne Bonnyről.²⁷

Mivel az átöltöző nőkkel kapcsolatos fennmaradt források nagy részét bírósági jegyzőkönyvek, valamint tárgyalások és meghallgatások sajtóhírei teszik ki, az átöltözés története a kriminalitással kapcsolódott szorosan össze, annak ellenére, hogy az átöltözés és a törvényszegés közötti viszony igencsak változó és kétértelmű volt mindig. Sok átöltöző hirtelen fakadó szenvedélyes megnyilvánulás, dühkitörés vagy kétségbeesés folytán vált törvényszegővé. Mások viszont szándékosan öltöttek férfi álruhát bűnügyi karrierük megkönnyítése végett: a rablás, a csalás és az erőszakosság gyakran szerepelt repertoárjukban.²⁸ Átöltözés és prostitúció is gyakran kapcsolódott össze különböző korokban és különböző társadalmi-kulturális kontextusokban. Garber szerint a prostitúció és az átöltözés a társadalmi és gazdasági túléléshez használt alternatív stratégiák.²⁹ Dekker és van de Pol a kettő viszonyát abszolút ellentétesként látja. A prostituáltak, szerintük, a női, passzív, szexuális, míg az átöltöző nők a maskulin, aktív, nemi jelleg nélküli út követői.³⁰ A holland szerzőpáros álláspontját azonban, az újabb kutatások fényében, számos bíráló érte; a prostitúció és az átöltözés társadalmi jelenségének így módon való szembeállítását a legújabb értelmezések szerint túlságosan leegyszerűsítő jellegű. Annál is inkább, mivel az átöltözés esetenként éppenséggel a prostitúcióval kapcsolódott össze. A késő középkori Itália városaiban, Velencében, Firenzében és Rómában a prostituáltakat épp azért idézték gyakran bíróság elé, mert férfiruhát hordtak. Velencében az átöltözés tehát éppenséggel az illető hölgy szexuális elérhetőségét, „rendelkezésre állását” jelölte, oly annyira, hogy amikor a késő 16. században elterjedtek a divattal kapcsolatos kiadványok, ábrázolásaikban a tipikus velencei kurtizán térdnadrágot hordott szoknyája alatt.³¹ Az átöltözés és a prostitúció viszonyának Dekker és van de Pol könyve óta való újragondolása az átöltözés területi elterjedtségével kapcsolatos megállapítások tekintetében is hozott változást. A hollandok ugyanis amellett érveltek, hogy az átöltözés a 17–18. században főként az észak-nyugati országokban volt erőteljesebben jelen lévő társadalmi jelenség: Hollandiában, Németországban és Angliában. Megállapításuk azonban az átöltözés azon sajátos, praktikus céloktól vezérelt típusára érvényes, amelyre ők maguk koncentráltak kutatásaikban. A prostituáltakat azonban, akikre főként az ideiglenes átöltözés volt jellemző, nem annyira praktikus, mintsem erotikus motivációk ösztönözték, az átöltözés ezen formája pedig inkább az itáliai városokra volt jellemző.³²

Az újabb értelmezések a meghatározott korlátok között elképzelt konvencionális nőiség elutasításában látják az átöltözés és a prostitúció kapcsolatát. Mindkét élet-

²⁷ Az eseteket említi: BENNETT–McSHEFFREY, *I. m.*, 6.

²⁸ DEKKER – VAN DE POL, *I. m.*, 35–39.

²⁹ GARBER, *I. m.*, 30.

³⁰ DEKKER – VAN DE POL, *I. m.*, 39.

³¹ Vö. BENNETT–McSHEFFREY, *I. m.*, 4.

³² Vö. *Uo.*, 14.

stratégia ugyanis olyan terek elfoglalását, birtokba vételét, használatát tette lehetővé mind a prostituáltak, mind pedig az átöltöző nők számára, amelyeket a nőiességhez kapcsolt társadalmi szabályok egyébként nem engedélyeztek. A szegényben maradás félelme nélkül prostituáltak és átöltözők egyaránt ihattak, dohányozhattak, kocsmazhattak és jelenhettek meg kíséret nélkül ily módon a különböző városi tereken.³³

Az átöltözéshez a hozzá kapcsolódó praktikus és erotikus motivációkon túl azonban különböző korokban, helyszíneken és kontextusokban nagyon különböző, sokszor egymással homlokegyenest ellentmondó jelentések is társulhattak. A középkori átöltözésnek például jelentős rituális funkciója is volt. Az átöltözők ugyanis nemcsak a nemek között, hanem az embernek a természetfölöttivel való kapcsolatában is átmeneti helyet foglaltak el. A preindusztriális Európában erős kapcsolat létezett átöltözés és papi funkciók között. Jeanne d'Arc férfiruhákhoz való ragaszkodását válásos ihletettségével kapcsolták össze, és személyét nemcsak boszorkánként üldözték, hanem ugyanakkor szentként tisztelték.³⁴

A szexualitás történetével foglalkozó kutatások a nemi viselkedés polarizált felfogásának megjelenését a 18. század végére teszik. A női testet ugyanis mindaddig a férfi test alacsonyabb rendű verziójaként képzelték el (*one-sex model*), a 18. század végétől azonban a női test nem alacsonyabb rendű, hanem a férfiéval összehasonlíthatatlanul ellentétes felfogása vált uralkodóvá (*two-sex model*). Az előző felfogásban a női átöltözés mint a létezés „magasabb fokába” való átmenetért tett erőfeszítés, az utóbbiban mint természetellenes és szubverzív jelenség értelmeződött.³⁵ Nem meglepő hát, hogy az átöltözés 18. századi fikcionális művekben való megjelenítését vizsgáló értelmezések az átöltöző nőkkel szembeni elítélő megnyilvánulásokat a regényműfajnak a háztartási ideológia³⁶ iránti elköteleződésével magyarázták.³⁷ A férfiasság és

³³ Vö. HINDMARCH-WATSON, I. m., 76.

³⁴ Vö. DEKKER – VAN DE POL, I. m., 43.

³⁵ Thomas Laqueur *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud* című könyvére hivatkozva említi: Catherine CRAFT-FAIRCHILD, *Cross-Dressing and the Novel. Women Warriors and Domestic Femininity, Eighteenth-Century Fiction* (10) 1998/2., 177.

³⁶ A háztartási ideológia (*domestic ideology*) a polarizált nemi szerepek elképzelésének legnagyobb hatású elmélete a 18. század végétől át az egész 19. századon. Azon, az európai kultúrában az 1830–1840-es évekre kialakult elképzelésen alapult, amely kibékíteni kívánta a nőket a velük kapcsolatosan kialakult három alapvető előfeltevéssel. Ezek a következők: a nők és a férfiak közötti biológiai különbségek természetes következménye, hogy az élet különböző területein tevékenykednek; a nők csak viszonylagos teremtesek és személyük a családhoz tartozó férfiakkal való kapcsolatuk révén artikulálódik; harmadsorban pedig a férfiaknak alárendeltek. A háztartási ideológia megerősítette a nők és férfiak elkülönülő tevékenységi területeivel kapcsolatos elképzelést, ugyanakkor morális töltettel kompenzálta a háztartáson belül tevékenykedő nők önértékelését. Az elkülönülő tevékenységi területek új értelmezése szerint a nő ugyanis spirituálisan éppenséggel felsőbbrendű férfi társánál. Így alakult ki tehát a 19. század második felének középosztálybeli nőképe, az „angyal a házban” (*angel in the house*) eszményképe, aki földi paradicsommá, mennyországgá varázsolja a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, és így járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. A háztartási ideológiáról: Catherine HALL, *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology = Fit Work for Women*, szerk. Sandra BURMAN, Croom Helm, London, 1979, 15–32.; Ellen JORDAN, *The Women's Movement and Women's Employment in Nineteenth Century Britain*, Routledge, London, 1999, 41–51.; Elizabeth LANGLAND, *Nobody's Angels. Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel*, PMLA (107) 1992/2., 290–304.

a nőiesség szigorúan elkülönített eszmerendszerében, a színházban a 18. század folyamán még rutinszerűen előforduló és könnyen elfogadott átöltözés jelensége a század végére egyre zavaróbb látvánnyá alakult. A 18. század végétől ugyanis az átöltözés egyre inkább a merev bináris rendszer ellen intézett kihívásként értelmeződött. A kor szak kritikussai és moralistái legnagyobb veszélyét a liminalitás megtapasztalásában, olyan meghatározhatatlan cél felé való haladásban látták, amelyből egyetlen női utazó (a férfi szerepeket megtestesítő színésznő) sem tér vissza változatlanul. A kritikusok tehát mindent megtettek annak érdekében, hogy az androgünia lehetőségét, a nőférfi abszurditását a közönség tudatában kizárólag a fikció területére utalják.³⁷

A tendencia folytatódott a 19. században is. A férfiasággal összekapcsolódó női test zavaróan hatott a szigorúan elkülönülő kétosztatú rendszerben, és értelmezései a kategorizálhatatlanság, a csodálkozás, a megbotránkozás, az értetlenkedés, az excentrikusság, illetve a normatívba nem illő fogalmi körül artikulálódtak. A felsorakoztatott példák azonban arról győzhetnek meg, hogy a jelenség, kevés kivételtől eltekintve (amikor dicséretes és megfelelő, nőies indokok motiválták, mint például a haza vagy a házastárs iránti szeretet) mindig is erőteljesen problematikus volt a patriarchális kultúrákban. Az átöltözés ugyanis a nemiség szimbolikus konstruktum voltát fedi fel, és annak a társadalmi szükségszerűségnek az alapjait kérdőjelezi meg, amely az egyének valamilyen rangsor szerinti kategorizációját írja elő. Garber szerint az átöltözés a struktúra olyan bomlasztó eleme, amely nemcsak a férfi és női kategóriák válságának szimbólumaként értelmezhető, hanem általában a kategorizálás válságaként.³⁸ Mindemellett pedig a jelenség kulturális szorongások, morális pánikhelyzetek és szenzációs narratívák témájának aktivizálója egyszersmind.

Noha a tanulmány elején idézett magyarországi és nemzetközi újságcikkek mind e szenzációs narratíva jegyében mutatták be Vay Sarolta/Sándor esetét, bizarrsága mellett sajátosságát és egyediségét is hangsúlyozva, az európai átöltözés történetének kontextusában vizsgálva a jelenséget, látható, nem egyedi esettel állunk szemben. Az átöltözés olyan, a középkortól kimutatható társadalmi jelenség, amely a különböző korokban különböző intenzitással volt jelen, különböző motivációkkal, jelentésekkel és funkciókkal bírt, e motivációk, jelentések és funkciók pedig kontextustól, tapasztalattól és perspektívától függően változtak. Meghatározott kulturális jelentései tehát sajátos történeti kontextusokban ragadhatók meg. Marad tehát a kérdés, hogy milyen sajátos, adott történeti környezetben érvényes jelentéseket hordozhatott magában Vay nemiségének performanciája a 19. század végi magyar kulturális közegben.

Átöltözés és énreprezentáció Vay Sarolta/Sándornál

Az átöltözés minden egyes átöltöző esetében elválaszthatatlan egy meghatározott pillanatban hozott döntéstől. Miért döntött vajon, a törvényszéki orvosi vizsgálat

³⁷ CRAFT-FAIRCHILD, I. m., 171–202.

³⁸ A 18. századi színházi átöltözések értelmezéséről lásd Jean I. MARSDEN, *Modesty Unshackled. Dorothy Jordan and the Dangers of Cross-Dressing*, *Studies in Eighteenth-Century Culture* (22) 1993, 21–35.

³⁹ GARBER, I. m., 16.

során is bizonyítottan nőnemű Vay Sarolta mellett, hogy Vay Sándorként élje életét? Teljes bizonyossággal nem válaszolható meg a kérdés, Vay családi háttere és a kor kulturális kontextusa azonban segíthet a jelenség értelmezésében.

Krúdy Gyula Vayról szóló írásai és Krafft-Ebing könyvének vonatkozó fejezete, illetve más életrajzi ismertetések is kivétel nélkül kiemelték azt aényt, hogy Vay Saroltát apja tizenkét éves koráig fiúnak nevelte. Bár az apa nevelési módszere igencsak rendhagyónak tűnik, kétségtelenül annak bizonyítéka, hogy Vay átöltözésének elsősorban családi támogatás állt a hátterében. Ebben a tekintetben ritka, ám nem egyedülálló példa az átöltözés történetében. A londoni női kifutófiú, Lois Schwich is anyja támogatásával, vagy legalábbis tudtával választotta és élte a férfi életformát. Egy másik, 1889-ben Dublinban John Bradley néven letartóztatott nő szintén azt vallotta a tárgyalás során, hogy anyja mindig is fiúnak öltöztette.⁴⁰ A vallomások elgondolkodtatók lehetnek a 19. századi átöltözés mértékével kapcsolatosan, hiszen az esetek dokumentációja rendszerint bírósági tárgyalások nyomán került elő, ám feltehetően olyan átöltözők is voltak, akik nem kerültek kapcsolatba a hatósággal. A bűncselekményt kerülő átöltözők létének mértékével kapcsolatos kijelentés hipotetikus ugyan, de épp az említett esetek engedhetnek arra következtetni, hogy az átöltözőket gyakran vette körül elnéző magatartás a korabeli társadalomban. Ha az átöltöző nőt ugyanis támogató barátok hálózata vette körül, felfedésének esélyei is jelentősen csökkenhettek. Krúdy cikkei is arról győznek meg, hogy a korabeli magyar társadalomban tudtak a Vay Sarolta/Sándor identitás performanciája mögött rejlő nemi valóságról, de ezt az identitás színrevitelének sajátos korabeli kontextusában értelmezték, s excentrikusságában épp eredetiségét értékelhették. A normatívól így módon eltérő jelenségnek természetesen megvolt a patológiás magyarázata is a kor társadalmában,⁴¹ sőt, a magánjellegű forrásokban még Vay homoerotikus vonzalmáról is szót ejtettek időnként.⁴²

⁴⁰ Az eseteket említi: HINDMARCH-WATSON, I. m., 76.

⁴¹ M. Hrabovszky Júlia, Márai Sándor nagy-nagynéje, maga is író, így vall Vayval való ismeretségéről emlékiratában: „Gróf Vay Sándor tulajdonképpen Sarolta, leány volt. Én még női ruhában ösmertem őt meg egy bál alkalmával. Férfi volta csak rögeszme, és mondjuk, az ő beteges idegzetéből akarta elhíttetni a világgal, hogy férfi. De igaz, ezt a gondolatot kicsi kora óta szuggerrák beléje szülei. Ők fiút akartak, és egyetlen kisleányukat kicsi korában fiú ruhában járatták, fiúnak nevelték. Csak évek múlva született egy fiuk, ez viszont olyan nőies volt, hogy kisleányként nevelték. Pap lett. Saroltára azonban most már hiába adtak leányruhát, ő férfi akart lenni. Első farsangja után férfiruhát öltött, és nőies arca, gömbölyű, nőies formái dacára, amit bő kabáttal igyekezett leplezni, játszott a férfiszerepét. Szülei elhaltak, szorult anyagi viszonyok közé került. Meghatóan írja le egyik tárcájában, hogy egy rideg, fagyos karácsonyest előtti napon, mikor egy fillér nélkül nézett az ünnepek elé, beküldött néhány tárcát, első kísérleteit Légrády Károlynak, őszintén feltárta előtte nyomasztó helyzetét ama kérelemmel, olvasná át dolgozatait, és ha azok megfelelnek, foglalkoztatná őt. Légrády megszánta a fiatal író, és azzal honorálta a beléje vetett bizalmat, hogy tekintettel a karácsonyi ünnepekre, néhány aranyat küldött neki előlegül, és kérte, keresné fel őt az ünnepek után a szerkesztőségben. Így lépett be Vay Sándor a Pesti Hírlap munkatársai közé, és lett egyik kedvenc írója a lap olvasóközönségének.” M. HRABOVSKY Júlia, *Ami elmúlt. Egy polgárasszony vallomásai*, s. a. r. STEINERT Ágota, Helikon, Budapest, 2001, 209–210.

⁴² „Vay Sándor vagy Sarolta, dacára, hogy férfiruhát viselt, és férfinak adta ki magát, nagyon gyámoltalan volt, és ilyen hosszú útra, mint Páris, kísérőre volt szüksége. Gruzné mindenáron szerette volna, ha velem utazik. De eszemben sem volt. Nem akartam hírbe jönni vele, főleg mert utóbbi időben rajongással emlékezett meg rólam tárcáiban. Márpedig akihez ő, szegény, romlott idegzetű nő közeledett, azt lesbosi szerelemmel vádolták. Uo., 330.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Vay dokumentált szerelmi kapcsolatai különböző helyszínekhez köthetők: Németországtól Ausztrián keresztül különböző magyar városokig terjedtek hírhedt nőcsábítási ügyei. Az átöltözéssel kapcsolatos vizsgálatok a jelenségnek a migrációval kapcsolatos összefüggéseire mutattak rá. A migráció önmagában az identitás átalakításának olyan folyamata, amely az átöltözés gyakorlatát is ösztönözhetette. Mindkettő a személyes énreprezentációt szolgáló radikális átalakulásra adott ugyanis lehetőséget.⁴³

A mobilitási tényezők mellett a nagyvárosok kulturális sokszínűsége is segíthette az átöltözés 19. század végi gyakorlatát, ebben a vonatkozásban pedig figyelmet érdemel Vay maszkulinitásának sajátos stílusa. A férfissal kapcsolatos elképzelések ugyanis kortól és társadalmi körülményektől függően változnak, nem választhatók tehát le attól a történelmi pillanattól, amelyben létrejöttek.

Vay olyan tipikus urbánus maszkulinitás megtestesítőjének tekinthető, amely lehetővé tette számára a városi tereken és a korabeli értelmiségi-úri helyeken (kávéházban, kaszinóban, színházban) való szabad mozgást, valamint olyan korabeli, a férfias viselkedéshez kapcsolt tevékenységformákat, mint a párbajozás és a vadászat. Az excentrikusságok felé is nyitott úri társaság pedig elfogadó volt az irodalmi életben felbukkanó furcsa, különc figurákkal, a Krúdy által „irodalmi gavalléroknak” nevezett alakokkal szemben is, hiszen a század második felében a modernitással összekapcsolt eredetiség megtestesülését látták bennük. Krúdy Vay pályaválasztását is az írásnak és egy sajátos írotípusnak, a *literary gentlemannek* a korabeli társadalmi életben való presztízsnövekedésével magyarázta.⁴⁴

Vay Sarolta/Sándor esete az átöltözés történetében azért is sajátos jelenség, mivel egy hanyatló, ámde mégiscsak arisztokrata család tagjáról van szó. Az átöltözés 19. századi jelenségével foglalkozó munkák ugyanis szinte kivétel nélkül munkásosztályból származó példákat mutattak fel, olyan eseteket viszont, amelyeknél az arisztokrácia hipermaszkulin szabadidős szokásainak a majmolása érhető tetten. Vay Sarolta/Sándor azonban e szokásokat már eredendő társadalmi hovatartozása és neveltetése révén is magában hordozta. A szabadidőhöz való problémátlan hozzáférés és a vele való szabad gazdálkodás az átöltözéssel járó egyik fő attrakció is lehetett számára, fő-

⁴³ Vö. BENNETT–MCSHEFFREY, *I. m.*, 15.

⁴⁴ „Az akkori irodalmi viszonyok meglehetősen kedveztek az irodalmi gavalléroknak, akiket angomániaiakusok *litterary gentlemannek* neveznek. Komoly hívei voltak Justh Zsigmondnak, Podmaniczky Frigyes bárónak, és Beniczkyé Bajza Lenke se fizetett rá a népszerűsége zenitjén arra a körülményre, hogy férje azonkívül, hogy a regényíróné ura volt, Pest megyében is főispánságot vállalt. Az előkelő magyar úri társadalom a kaszinókban, kávéházakban, vidéki kastélyokban már javában forgatja a külföldi illusztrált lapokat; bizonyos irodalmi hangulatot mórlikálnak maguknak amaz úrinők is, akik a szalonokban, ebédlőkben nemcsak turnérjuk divatosságával, de lelki műveltségükkel is kitűnni óhajtanak: Puskin *Anyeginjét*, Dumas regényeit, Jókai romantikáját, sőt a műveltebbeknek Heine H. keserveit is illik ismerni... Az írókat már nem mindenütt fogadják azzal a szánakozással, mint a jobb családból való vándorszínészeket, akik álnév alatt kóklerkednek a szellős tájakon. Az írónak kezd becsülete is lenni, hiszen íme Jókai báró lett, csak nobilesságból nem illeszti neve elé a Kemények és Eötvösök rangját... Ebben a magyar világban, amely óráról órára hajladozott a finomságok, az életmagaslatok, a különösségek felé – nem is nagyon csodálható, hogy egy grófkisasszony, aki gyermekkorától kezdve férfiruhában járt, a sorstól reá kényszerített pályaválasztás idején inkább fölcsapott pesti írónak, mintsem férjhez menjen egy alsóadabasi hétszilvafás nemes emberhez.” KRÚDY, *A magyar George Sand*, 412.

ként a női szerepkörhöz kapcsolódó háztartásvezetés és gyereknevelés kontextusában, amelyre, Krúdyt idézve, „egy alsódobasi hétszilvafás nemes ember” feleségeként, feltehetően kevés élvezetre és szórakozásra való kilátással, számíthatott volna.

Milyen, a korban és a magyar kultúrában is kimutatható, ismert személyiségmodell létezett azonban, amely a nemiség és a társadalmi hovatartozás liminális állapotában Vay számára igazodási modellt, a kortársak számára pedig a jelenséggel kapcsolatos elfogadható interpretációs lehetőséget nyújtott? A 19. század végi női átöltözéssel kapcsolatos kutatások az átöltözőnek a kortárs divat iránti különös érzékenységre, a ruházattal és a külső megjelenéssel kapcsolatos fogyasztási szokásaira, az elegancia iránti affinitására is felhívták a figyelmet.⁴⁵ A Vayval kapcsolatos Krúdy-szövegek is kiemelik Sarolta/Sándornak külső megjelenésére való fokozott odafigyelését.⁴⁶ Az öltözködésnek az énreprezentációban játszott szerepét Krúdy a dandyizmus fogalmával hozta összefüggésbe,⁴⁷ és magam is úgy vélem, hogy a Vay-jelenség egyik korabeli értelmezése e fogalom kontextusában ragadható meg.

A dandyizmus ugyanis olyan világképi és irodalmi jelenség volt, amely épp a szóban forgó időszakban állt össze tudatos és viszonylag koherens habitussá. Lényege a személyiség önelvűségének, különlegességének, excentrikusságának tételezése volt. Létrejöttét a személyiség árucikké válása elleni tiltakozásként, a heroizmus elsikkadására adott válaszként, a romantikus egyéniségkultusz meghosszabbításaként, a rendi társadalom határai elmosódásaként is értelmezték. A dandy jellemzője a magányos életmód, a komolyan vett excentrikusság és egy rendkívül felfokozott törekvés a személyiség megkomponált színrevitelére, a mesterséges igazi, érvényes identitásként való feltüntetésére, az énperformancia olyan szintű megszerkesztettségére, mely gyakran eredményezett provokatív megnyilvánulásokat. Az identitás a dandyk számára ezért nagyon gyakran a látszat performálásában mutatkozott meg, amelynek egyik leghatékonyabb eszköze a testnek és a külső megjelenésnek a cél érdekében állított használata volt. A személyiségnek ehhez a megjátszott aspektusához járultak hozzá olyan excentrikus megnyilvánulások, amelyek sorába tartozott a nőiesen öltözött dandy látványa is. Rendkívül összetett életstílusa és filozófiája következtében a jelenség számos korabeli teoretikusa tekintett az élet és az én kiemelkedő, sőt az én modern művészeként a dandyre. A színre vitt én művészetének egzisztenciális tétje pedig a dandy felsőbbrendűségének önmagában és a társadalom tagjaiban való tudatosítása volt. Ez a felsőbbrendűség azonban a dandységet a társadalmi konvenciókon kívülinek mutatta, olyannak, amely minden szabályt képes volt áthágni.⁴⁸

⁴⁵ Vö. HINDMARCH-WATSON, I. m., 78–79.

⁴⁶ „Mindig a legújabb férfidivat szerint öltözködött ama jőnévű belvárosi szabócégek révén, amelyeket annyit emlegetett újságcikkeiben. A divatos öltözködésben nem tagadta meg a benne rejtőzködő nőt – az öreg Várady boltjában sokáig tanulmányozta azokat a londoni divatlapokat, amelyeket férfiak részére szerkesztenek; Pórfínál, a kalaposnál egy tucat férfikalapot is felpróbált, amíg a megfelelőre rátalált.” KRÚDY, *A magyar George Sand*, 410.

⁴⁷ „»Dandybb« volt, mint akár azok a púpos vagy sánta gavallérok, akik öltözködésükkel akarják leplezni testi fogyatkozásukat. Neki nagyobb dolgot kellett eltitkolnia az öltözködés rafinériájával. Azt kellett eltitkolnia, hogy – nő.” Uo.

⁴⁸ A dandy és dandyizmus fogalmát T. Szabó Levente Mikszáth-könyvének vonatkozó fejezete alapján foglaltam össze: T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán próza-poétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 95–100.

Vay Sarolta/Sándor különbsége, excentrikussága, a normatívtól eltérő nemi identitásperformanciája tehát a dandyzmus korabeli fogalmának kontextusába helyezhető. S noha a női dandység fogalmát korábban konszenzuálisan elutasította a szakirodalom, a dandység mindig változó performanciaként mintsem időtlen esszenciaként való felfogása nyilvánvalóvá tette a női dandység fogalmával való többszörös átfedéseit. Feminista értelmezések ugyan használják a fogalmat, ám kizárólag a 20. századra teszik a nődandyk megjelenését. A tipikus érvelés szerint a 19. századi nők azért nem lehettek dandyk, mivel a nemi szerepelőírások súlyosan korlátozták a nők szabadságát a társadalmi életben; mert a látszat iránti felfokozott érdeklődés normasértőnek számított a férfiak, ám nem a nők részéről; mert a korabeli nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák tagadták a női individualitás létezését; és mert a nőket elsősorban testükkel és nem stilizált énreprezentációval hozták összefüggésbe.⁴⁹ Ám a különböző kultúrákban léteztek a kétosztatú rendszerbe nem illő, vagy a kettő közötti átfedéseket érzékeltető fogalmak is, mint amilyen a Krúdy által is használt „női gentleman.” A francia kultúrában például a *femme à la mode* és a *lionne* fogalma befolyásolta nagymértékben a női dandyzmussal kapcsolatos korabeli diskurzust. Míg az elsőt a társasági összejöveteleken a nyilvánosság figyelme monopolizálásának megszállottjaként, az utóbbit harsány függetlenségével és testi vitalitásával jellemezték. A *lionne* férfiaságát megerősítő testedzésekkkel (lovaglás, úszás) és olyan férfias szokások elcsajátításával írták le, mint az ivászat és a szivarozás. Emlékiratok és divattörténeti összefoglalások a nemekkel való kísérletezés új alaphangjának kulcsszimbólumaként is hivatkoztak rá.⁵⁰

A különböző diskurzusok már a férfi dandyzmust is az androgünia fogalmával kapcsolták össze. A viták főként a férfi dandy részleges elnőiesedéséből fakadó pszichológiai kétneműségére fókuszáltak, mely kétneműséget fordított esetben a nődandy részleges elférfiasodásával hoztak összefüggésbe. Az értelmezéssel kapcsolatos problémafelvetések tipikusak voltak a dandy titokzatos figuráját övező bizonytalanságban. Az interpretációs instabilitás ellensúlyozását gyakran az orvosi diskurzus vállalta fel, s miközben a dandy vitatott figuráját diagnosztizálta, valójában az emberi viselkedés titokzatosságának megértésére tett erőfeszítéseket.⁵¹

Vay Sarolta/Sándor átöltözése és énreprezentációja tehát a dandy és a dandyzmushoz kapcsolódó korabeli viselkedésminták és világképi meggyőződések kontextusában válik érthetővé. A dandyzmus olyan interpretációs keretet nyújtott Vay énperformanciájának értelmezéséhez, amely különbségében, excentrikusságában is elfogadhatóvá tette őt a kor kaszinózó, kocsmázó, írókkal kávéházba járó, párbajozó társaságában. Ebbe az interpretációs keretbe pedig, a dandyzmust magyarázó orvosi diskurzus kontextusában, még Krafft-Ebing pszichopatológiás magyarázata is belefér, noha ő maga esettanulmányában nem említi a kifejezést. A dandyzmus mindenesetre a személyiség 19. századi színrevitelének olyan, a domináns nemi szte-

⁴⁹ Vö. Miranda GILL, *The Myth of the Female Dandy*, French Studies. A Quarterly Review (61) 2007/2., 167–168.

⁵⁰ Uo., 170–171.

⁵¹ Az orvosi diskurzusnak a dandyzmus leírásában játszott szerepéről: Uo., 176–179.

reotípiáknak ellenszegülő reprezentációja volt, amely az identitás elképzelt paramétereit szélesítette mind nők, mind pedig férfiak számára, Vay Sarolta/Sándor esetében pedig az átöltözéshez kapcsolódó konkrét történeti jelentés ragadható meg általa.

Noha Vay átöltözésének motivációi családi háttere és a kor társadalmi-kulturális kontextusa felől egyaránt magyarázhatók, nem hagyható teljesen figyelmen kívül nemi identitásának és szexuális irányultságának kérdése sem. A női átöltözés gazdasági szükségletekre és társadalmi nyereségre való redukciója figyelmen kívül hagyja az átöltözés erotikus imperatívuszát. Vay motivációi között minden bizonnyal szexuális indíttatásuk is voltak, és az átöltözésnek már önmagában is lehettek számára szexuális konnotációi. Maszkulinitásához, mint ahogy az Krafft-Ebing eseteírásából és Krúdy visszaemlékezéseiből is kiderül, férfi nemi identitás, férfi önazonosság társult. Hogy azonban női testbe zárt férfiasságáról ő maga mit gondolt, és ezt hogyan élte meg mindennapjaiban, nehéz megállapítani. Esete azonban a nemek és a nemi szerep áthágások történetének, az egyéni változatok és a kulturális termelés közötti összefüggéseknek olyan értékes példája, mely sajátos maszkulinitás fogalmaknak adott történeti városi terekben való jelentőségét mutatja.

Narratív átöltözés

A narratív átöltözés fogalmát annak a folyamatnak a megnevezésére használom, amely során a férfi/női szerző hozzáférést nyer az ellentétes nem kulturálisan meghatározott hangjához és szenzibilitásához, annak kockázata nélkül azonban, hogy az ellentétes valóság csapdájába esne. A narratív átöltözés során a szerző a szöveg metaforikus testén keresztül az identitás és a nemiség kétértelmű lehetőségeivel játszik.⁵² A jelenséggel olyan klasszikus és kanonikus világirodalmi regények állnak kapcsolatban, mint a *Moll Flanders*, a *Roxana* (Daniel Defoe regényei), a *Pamela* és a *Clarissa* (Samuel Richardson regényei), amelyeket férfi szerzők írtak női narrátor nevében. De ebbe a sorba tartoznak a George Eliot néven publikáló Mary Anne Evans, a Currer Bell néven publikáló Charlotte Brontë vagy a George Sand néven publikáló Amantine-Aurore-Lucile Dudevant művei is.

A Vay Sarolta/Sándorral kapcsolatos legismertebb tények egyike, hogy ő maga egyaránt publikált Vay Sarolta és Vay Sándor név alatt, sőt, az a tény is, hogy bizonyos idő után teljes mértékben elhagyta a Sarolta nevet és kizárólag Sándorként jelentette meg írásait. Arról azonban, hogy mikor és hogyan történt meg a Saroltából Sándorrá való átváltás, mindeddig nem születtek értelmezések. Pedig a névváltoztatás folyamatának vizsgálata nemcsak Vay társadalmi nemi identitásával kapcsolatos döntésének pontos idejére deríthet fényt, hanem arra is, hogy mikortól állította az írást e társadalmi nemi identitás szolgálatába, hogy mely időponttól tekinthetett az írásra, mint az énreprezentáció talán legfontosabb eszközére.

⁵² A narratív átöltözés fogalma saját fordításom az angol *narrative transvestism* kifejezésből. Vö. Madeleine KAHN, *Narrative Transvestism. Rhetoric and Gender in the Eighteenth-Century English Novel*, Cornell UP, Ithaca, 1991, 6.

A névváltoztatás tényének problémátlanként való kezelését csak részben magyarázhatja a Vayval kapcsolatos kéziratok, autobiografikus források hiánya, hiszen Vay publikációs gyakorlata, nyomtatásban, főként a sajtó közegében megjelent munkái segíthetnek a névváltoztatás folyamatának végigkövetésében. A tanulmány további részében tehát Vay publikációs gyakorlatát főként a feltüntetett szerzői név használatának változásai függvényében vizsgálom. Kiindulópontként Lakatos Éva bibliográfiájának⁵³ Vay Sarolta/Sándorral kapcsolatos adatait használtam, és az 1875–1881 közötti periódust vizsgáltam. Lakatos bibliográfiája szerint Vay 1875-ben, tehát tizenöt-tizenhat évesen kezdett el publikálni, a vizsgálati időszaknak feltüntetett hét év alatt pedig a szerzői névváltoztatással kapcsolatos döntés megszilárdulni látszik, noha további életpályájának szakaszaiban még fordulhattak elő kivételek. 1875–1881 között a következő lapokban jelentek meg írásai: a Budapesti Bazárban, a Családi Körben, a Délibábsban, a Divat-Nefeletben, a Fővárosi Lapokban, a Hasznos Mulattatóban, a Hölgyek Lapjában, a Hymenben, a Képes Családi Lapokban, a Lányok Lapjában, a Magyarország és a Nagyvilágban, a Mármárosi Tárogatóban, a Mátravidékben, a Nógrádi Lapokban, az Olvasó Társaságban, az Ország-Világban, a Petőfi-Társaság Lapjában, a Röpke Ivekben, az Új Időkben, a Vasárnapi Lapokban, a Veszprémben, a Viszhangban és a Zemplénben. A felsorolt sajtóorgánumban megjelent írások zöme lírai alkotás, közöttük csak ritkán, elvétve találni egy-két prózai munkát. Vay tehát lírikusként kezdte pályafutását, s noha írói pályája későbbi szakaszaiban is közölt verseket, utóbb a prózai műfajoknak szentelte ideje nagy részét, és korabeli hírnevét is prózai írásaival alapozta meg.

1875–1877 között kizárólag Vay Sarolta vagy Gróf (esetleg Gr.) Vay Sarolta néven jelentette meg verseit. Az 1878-as év harminchat verséből huszonhét jelent meg az előző évek szerzői névhasználatával és kilenc írás V. S. jelzéssel. Ez utóbbiak közül a legkorábbi publikációt 1878 júliusában közölte a Zemplén című lapban.⁵⁴ Első, a Vay Sarolta névnek a sajtóközeg nyilvánosságában való használatával kapcsolatos elbizonytalanodása tehát erre az időre tehető, de még 1878 végéig egyaránt használta a Vay Sarolta és a V. S. névjelzést. Az 1879-es esztendő tizenhét megjelent verse esetében héténnél használta a V. S. aláírást, négyennél a V. Sándort, két esetben a Vay Sarolta, illetve Gróf Vay Sarolta névváltozatot, négy esetben a Vay Sándor vagy Gróf Vay Sándor szerzői nevet és egy esetben az –y. –r. szignót, amely szintén a Vay Sándor változatra utal. A Vay Sándor szerzői névként való használata tehát az 1879-es esztendőre tehető. Az 1880-ban megjelent versek között csupán egyszer tűnik fel a V. S. és az –y. –r. szignó, az összes többi esetben Vay Sándor névvel jegyezte verseit, és kizárólag ez jellemző az 1881-es esztendő publikációs gyakorlatára is. A névváltás tekintetében tehát az 1879-es év tekinthető fordulópontnak Vay Sarolta/Sándor életében, legalábbis a sajtó nyilvánosságában. Ekkor húszéves, a nagykorúvá válás idejére tehát már tisztázódott benne, hogy az írást a szerzői névhasználat révén is stilizált önreprezentációja szolgálatába állítsa.

⁵³ LAKATOS ÉVA, *Magyar irodalmi folyóiratok, I–XL.*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1972–2000.

⁵⁴ V. S., *Szeretnék...*, Zemplén (9) 1878/29., július 26., 2.

A sajtóközeg nyilvánosságában való névhasználati gyakorlatot azért emeltem külön ki, mivel néhány, Komjáthy Jenőnek írt levél arról tanúskodik, hogy a magánlevelezés közegében már 1877-ben is a Vay Sándor nevet használta. Komjáthy ekkor a Röpke Ivek szerkesztette, ahol Vay is közölt két verset 1877 júniusában és júliusában, mindkettőt azonban Gróf Vay Sarolta névjelzéssel.⁵⁵ A levelekben prózai cikkekre, tárcára történik utalás. Az első levélben a cikk stílári jellemzőihez nem érezte találónak a „hitvány női nevet”, a másodikban viszont már a tárca referenciális olvasata és az abból számára adódó kellemetlenségek miatt kérte Komjáthytól az álnév megtartását.⁵⁶

A Vay Saroltáról V. S.-re, majd Vay Sándorra való átváltás a különböző lapokban párhuzamosan zajlott, és a folyóiratok rendszerint ezt különösebb megjegyzés nélkül fogadták. Kivétel ebben a tekintetben a Hölgyek Lapja, amely 1878–1879-ben háromszor is fűzött megjegyzést a V. S. iniciálékhoz. Először 1878 szeptemberében, amikor Vay első ízben használta a V. S. jelzést verse alatt a lapban. Ezt megelőzően 1877–1878-ban összesen hat költeményt publikált a folyóiratban, az elsőt Gróf Vay Sarolta, a többi Vay Sarolta névjelzéssel. Az 1878. szeptember 22-én V. S. aláírással megjelent vershez⁵⁷ lábjegyzetben a szerkesztőség az „Egyik kedveltebb költőnk műve. A szerk” megjegyzést fűzte. A lapban megjelent következő, V. S.-sel szignált költemény⁵⁸ magyarázó lábjegyzete valamivel bővebb beszédű, s míg az előző megjegyzés inkább férfi költőre engedett következtetni, az utóbbi egyértelműen költőnőről beszél: „Ha a költőnő óhajára csak kezdő betűit tesszük is verse alá, a benne rejlő mély érzés elárulja az ismert, kedves költőnőt.” A következő, 1879 legelején publikált vershez⁵⁹ fűzött szerkesztői megjegyzés szintén költőnőnek oldta fel a nemtelen V. S. aláírást: „Egyik ismert költőnőnk neve.” A lap 1878–1879-es évfolyamának összesített tartalomjegyzékében még Vay Saroltának oldotta fel a V. S. jelzéssel közölt versek szerzőjének nevét, 1880-tól az összesített tartalomjegyzékben azonban már a Vay Sándor név szerepelt.

Vay Sarolta Vay Sándorrá való narratív átlötozése tehát az 1879–1880-as esztendőre véglegesen eldőlt. Bizonytalanság figyelhető azonban meg a grófi rang jelzése

⁵⁵ Gróf Vay Sarolta, *Viszontlátalak...*, Röpke Ivek (1) 1877/3., június 14., 10; Gróf Vay Sarolta, *Tüskék*, Röpke Ivek (1) 1877/7., július 19., 26–27.

⁵⁶ A Komjáthy Jenőnek írt levelek: 1. „Kedves Szerkesztőm! / Itt küldöm a kisvárosi photographiák folytatását, a jövő számban okvetlen adja ki, most már én kérem hogy saját nevem alatt, csak kereszt nevem hagyja el, az egész cikk igen tréfás, elszánt hangon van írva nem illik alá a gyáván hangzó hitvány női név. Irja meg jegyzetben hogy folytatása következik, még két, három tárczára való lesz. Isten önnel, okvetlenül adja legközelebb, az aláhuzott szokat ritkított betűkkel. / Híve / Vay Sándor” (Vay Sándor Komjáthy Jenőnek, [h. n.], 1877. június 14., OSZK Kt, Levelestár) 2. „Tisztelt szerkesztő úr! Itt küldök egy kis rapsodiát, kérem mielőbb közölni. Ismételten figyelmeztetem 's igen kérem az aláírt pseudonym megtartására, igen kellemetlenül érintett hogy a „kisvárosi photographiák” alá nevem írta, a kis cikk nekem tömérdék bajt okozott; bocsássa meg őszinteségem, az álnév megtartását még egyszer figyelmébe ajánlja tisztelője / Vay Sándor” (Vay Sándor Komjáthy Jenőnek, [d. n.], OSZK Kt, Levelestár) 3. „Tisztelt szerkesztő Uram! Itt küldök lapja számára egynehány lapot, jó lesz ha a legközelebbi számba adja. A „bolygó hollandi” név már igen ösmerős azért jegyeztem alá –y. –r-et Kérem meghagyni. Tisztelttel / Vay Sándor” (Vay Sándor Komjáthy Jenőnek, [d. n.], OSZK Kt, Levelestár)

⁵⁷ V. S., *Pillanatig...*, Hölgyek Lapja (2) 1878/38., szeptember 22., 449.

⁵⁸ V. S., *Tavaszi volt...*, Hölgyek Lapja (2) 1878/45., november 10., 533.

⁵⁹ V. S., *Távol tőlem...* (Decz. 23. –), Hölgyek Lapja (3) 1879/2., január 12., 17.

kapcsán a különböző szerzői névhasználatoknál. A bizonytalanság magyarázható egyrészt a rendi identitásról a polgári identitás megteremtése felé való folyamat küzdelmeként is, ám felfogható olyan dandyszerű habitusként, amelynek lényege az identitás folyamatos újrakitalálása, rögzíthetlenségének és változékonyságának állandó performálása.

Ha ugyanakkor végigolvassuk a vizsgált, 1875–1881 közötti évek közel százharminc versét, furcsa megállapításra juthatunk. Arra, hogy az a kulturálisan kódolt hang, amely a versekben megszólal, szerzői névhasználatról függetlenül állandó: valójában végig szöveggé változott, a nemiség szempontjából rendkívül ambivalens lírai én önkifejeződése.⁶⁰ A magánlevelezés közegében és a sajtó nyilvánosságában használt és korábban említett eltérő névjelzés is az álnév mibenlétének kérdését problematizálja. Izgalmas információ lenne annak ismerete, vajon a kor olvasói hogyan és milyen kulturális kódok és közkézen forgó háttérinformációk ismeretében olvasták Vay verseit, ki és milyen horizontból értelmezte maszkként az aktuálisan feltüntetett szerzői névváltozatot. A Nógrádi Lapok 1877-es évfolyamának augusztus 16-ai számában megjelent költeményhez⁶¹ például a Vay Sarolta szerzői név alá valaki ceruzával odaírta, hogy „Sándor.” A ceruzás kiegészítésből nem lehet ugyan megállapítani, hogy korabeli vagy pedig utólagos megjegyzés, de azt bizonyítja, hogy a költemény olvasója ismerte a szerzői név mögöttes konnotációit, és korrekciójával a Sarolta álnévként való olvasatáról tanúskodott. Kérdés továbbá, hogy a magánlevelezés közegében magát Sándornak aláíró Vay miért nem használta a sajtónyilvánosságban már kezdettől is a férfinévét: nemi identitásával kapcsolatos bizonytalanságból, stratégiai okokból (mert Saroltaként könnyebben elhelyezhette verseit a főként nőknek szánt kiadványokban), vagy csupán játékból, a lehetőségek közül rendelkezésre álló egyik lehetséges pózból.

Az identitással való játék többszörözése azonban jóval túlmutat a Sarolta–Sándor–V. S. szerzői névváltozatokon. A szerzői identitás elbizonytalanítása a narrátori identitás sokszorozódásával kapcsolódik gyakran össze. Vay már legelső költeményei publikálásánál az elbeszélői identitások többszörözésével játszik. A Családi Körben *Tantalusz* címmel közölt versében a narrátor egyfajta kvázi-Tantaluszként ad hangot szerelmi kínjainak. S miközben épp a kínok természetének egyértelmű meg-

⁶⁰ Példának álljon itt egy Vay Sarolta és egy Vay Sándor névvel közölt költemény: „Lágyan fúj a déli szellő, / Melegebb a napsugár, / S visszatérve messze utról / Csicsereg a vándor madár, // Ez a hitvány, sivár világ / Most oly szép, bűvös nekem, / Közeledben, lábaidnál / Óh! mi jó itt kedvesem! // Mint selyem sátor borul rám / Szőke fűrtöd, s ittasan / Nézek ragyogó szemedbe, / Hová üdvöm írva van. // Óh! így, így nézz rám örökké, / Ne beszélj, légy hallgatag, / Ékeesebb a csók beszéde, / Csókoljad hő ajkimat. // De mi ez? Lázás csókodtól / Megdöbbsz lelkem, szívem, / S miként egy bús, fájó álom / Kínoz előérzetem. // Megrémit nagy boldogságom, / Zavart, szótalan vagyok; / Hisz a csillag akkor hull le / A kietlen semmiségbe, / Mikor legszebben ragyog.” (Gr. VAY Sarolta, *Lágyan fúj...* (1876. márc. 16-án), *Divat-Nefelejts* (2) 1876/15., április 9., 113–114.) „Hányszor olvastam már őket... / E sok illatos levélke / Minden szava lángbetűkkel / Van szívem mélyére vésvé. // A te drága, kicsi kezéd / Irta egykor őket nekem. / Kedves, kúsza vonásidat / Mélázgatva úgy elnézem. // Gyöngéd szavak, szemrehányás, / Epedés úgy váltakoznak / Benne, mint a nyári égen / Könnyű felhő, sugaras nap! // Előszedem újra őket... / És fénynyel lesz lelkem tele / Míg olvasom s csak mosolygok – / S kicsordul a könnyem bele!” (VAY Sándor, *Kedvesem levelei*, *Vasárnapi Lapok* (2) 1881/8., február 20., 118.)

⁶¹ VAY Sarolta, *Nem mondhattam meg...*, *Nógrádi Lapok* (5) 1877/32., augusztus 16., 2.

nevezése távolítja el a címben megjelölt mitológiai alaktól, éppenséggel a cím metaforikus használatában valósul meg ugyanakkor a kettő egyesülése.⁶² Ugyanez történik az időrendben másodikként közölt, a bolygó hollandi mítoszával kapcsolatban álló *Senta dalaiban*.⁶³ Legalább ennyire izgalmas a V. S.-ként publikált *Költői episztola* (H. Gy. és B. B. barátimhoz)⁶⁴ című vers, amely ritmikájában, lüktetésében, kérdez-válaszol dinamikájában óhatatlanul Petőfi *István öcsémhez* című költeményének hangulatát idézi az olvasóban, a vers elbeszélőjét is mintegy ugyanazzal a narrátorral azonosítva. Vaynál tehát a narratív átöltözésnek a Saroltából Sándorra való változtatán túlmenően számtalan variánsa kitapintható, a szerzői és a narratori identitás elbizonytalanítását egyaránt beleértve, és akkor még nem is beszéltünk a prózai írásokról használt különféle álnevekről.

A Vay Sarolta, V. S., és Vay Sándor szerzői név alatt megszólaló lírai én megkülönböztető személyiségjegye, világban létének meghatározó aspektusa, következetes észlelés és viselkedésmódja ugyanakkor egy hatalmas szenvedéstörténetben, meg nem értettségben és a világgal való szembenállásban fejeződik ki számtalan költeményben.⁶⁵ A különböző versekben színre vitt, poétikailag stilizált én legjellemzőbb sajátossága az egzisztenciális magányosság, a világgal való leszámolás, az iránta való közömbösség és az egyedüllétből adódó kiválóság és felsőbbrendűség-érzet narrativizálása.⁶⁶ Sarolta, V. S. és Sándor verseinek lírai elbeszélője egyaránt ebben a magányos szerepkörben tetszeleg. A színre vitt lírai én identitáskomponensének központi mozgatórugója, a végtelenségig stilizált magányos szubjektum reprezentációja tehát változatlan a különböző név alatt közölt költeményekben. Ilyenként azonban a narratív átöltözés is csak olyan póz, olyan látszat, amely az identitás színrevitelének lehetséges, de nem konstitutív alkotóeleme. Vay költeményeiben Saroltaként

⁶² „Mi az, mi engem úgy kinez, gyötör? / Az az emésztő, de édes gyönyör, / Mely, mint zajongó, bősziült tengerár, / Forr, hánykolódik s nyugtot nem talál? / Mámor zsi bongja által véretem? / Ily lázzal ajkam a miatt rebez? // Avagy csak hiú álomképeket / Rajzol elém a kába képzelet? / Oh nem! Valóság az, mi úgy kinez, / A mi egyszerre kéjt és kint okoz. / Imádom őt, ki engem nem szeret, / Ölelve tartja szíve lelkemet; / De oh! a végzet olyan mostoha / Nem, nem lehet ő enyémé soha!” Gróf Vay Sarolta, *Tantalusz*, Családi Kör (16) 1875/11., március 14., 244–245.

⁶³ Gróf Vay Sarolta, *Senta dalai*, Budapesti Bazar (16) 1875/12., június 20., 185.

⁶⁴ A vers terjedelmessége miatt csak a kezdeti sorokat idézem: „Emlegettek-e néha czimborák, / Ha iszszátok Sátor-bérczek borát? / Mondjátok-e, hogy: »Hej vajjon merre / Hordja Sanyinkat most a sors szele? / S ugyan mit csinál, ir-e verseket, / Ábrándozva töltvén az esteket?»” V. S., *Költői epistola* (H. Gy. és B. B. barátimhoz), *Dabas*, jul. 15., Délibáb (2) 1878/33., augusztus 16., 387.

⁶⁵ Néhány példa: Gróf Vay Sarolta, *Gunyoljon a világ...*, *Veszprém* (2) 1876/27., július 2., 2; Vay Sarolta, *A remény*, Családi Kör (18) 1877/2., január 14., 29; Gr. Vay Sarolta, *Golgotha út...*, Délibáb (1) 1877/11., június 15., 82; V. S., *Lelkem miért vagy te* — — —, Délibáb (2) 1878/37., szeptember 13., 433; V. S., *Pillanatig...*, *Hölgyek Lapja* (2) 1878/38., szeptember 22., 449; V. S., *Nem vagyok...*, *Hölgyek Lapja* (2) 1878/50., december 15., 593; Vay Sándor, *Megtép engem minden tüske...*, *Mátravidék* (2) 1880/63., augusztus 21., 2.

⁶⁶ Ennek legpregnansabb kifejezése például a *Gunyoljon a világ...* című költeményben olvasható: „Gunyoljon a világ, mit törődöm vele, / Hiú, üres lelkek beszéde nem sebez, / Világom te vagy, mit érdekel a többi / Szeret-e? gyűlöl-e? csupán csak te szeress! // Undorral tölt e hitvány, aljas népség, / Mely az aranyon is penészt, mocskot keres, / Bünt rejt az a jámbor szenteskedő álarcz; / Vonzalmuk megvetem, csak te, csak te szeress! // Szeretetőik fájna, kint okozna nekem, / Mig a gunyhahota ajkukról oly édes, / Érzem lelkem tisztább, jobb, az övéknél. / Gyűlöljön mindenki — és csupán te szeress!”

és Sándorként is sajátos, a társadalmi nemet megjelenítő és egy időben elbizonytalanító dandyidentitást performál, melynek lényege maga a performansza. Sarolta/Sándor a végletekig fokozza a mesterséges és az igazi, érvényes identitás közötti játékot, a mesterségest igazként, az igazat mesterségesként tünteti fel, az identitás konstituálódását tehát olyan, az íráson keresztül is megvalósuló performatív folyamatként jeleníti meg, amelynek lényege folyamatos alakulásában, rögzíthetlenségében és állandó megrendezettségében ragadható meg. Az írást tehát úgy állítja társadalmi nemi identitása szolgálatába, hogy közben folyamatosan el is bizonytalanítja ezt az identitást.

* * *

A Krúdy Gyula által férfiruhás írónőnek, magyar George Sand-nak nevezett Vay Sarolta/Sándor rendhagyó jelenség a magyar kultúrtörténetben, de esete a 19. század végén nemzetközi kontextusban is szenzációnak számított. A korszakban az orvosi diskurzus által a pszichopatológia körébe utalt jelenség valójában az átöltözésnek a középkortól és a kora újkortól kimutatható történeti folyamatába illeszthető, és ily módon értelmezése is más hangsúlyokra helyezhető. A férfiassággal összekapcsolt női test interpretációi a különböző korokban változtak, motivációi, jelentései és funkciói is csak sajátos történeti kontextusokban ragadhatók meg. Vay Sarolta/Sándor esetének 19. század végi értelmezésére a dandyizmus világmépi és irodalmi jelensége bizonyult nemcsak adekvátnak, hanem történetileg érvényes interpretációs keretnek is.

Vay Sarolta/Sándor narratív átöltözése szintén a dandyizmushoz kapcsolódó korabeli viselkedésminták és világmépi meggyőződések kontextusában válik érthetővé. A szerzői névhasználat és az írás, mint a társadalmi nemi identitás és az énreprezentáció szolgálatába állított eszköz, az identitásnak a dandyizmus jelenségéhez kapcsolódó folyamatos performatív jellegére utal. A női szerzői név megváltoztatása tehát nem a hatalom és elfogadás kivívásáért vívott küzdelemként értendő a férfiak által uralt irodalmi pályán. A férfi álnévhasználat illetően olvasata egyébként is olyan 19. századi konstrukció, amelyet maguk a nőírók terjesztettek.⁶⁷ A narratív átöltözés fordított esetének ráadásul a korszakban jól ismert példája is létezett, gondoljunk csak Ignótus Emma-leveleire.⁶⁸ A jelenség inkább a kultúrát strukturáló és összehangzó olyan lehetőségek tereként értelmezendő, amely a 19. század uralkodó bináris oppozícióit is képes volt megkérdőjelezni, a szubjektum modernista felfogásának összetettségéről is tanúskodva egyezsmind.

⁶⁷ Vö. Catherine A. JUDD, *Male pseudonyms and female authority in Victorian England = Literature in the Marketplace. Nineteenth-century British Publishing and Reading Practices*, szerk. John O. JORDAN – Robert L. PATTEN, Cambridge UP, Cambridge, 1995, 250–268.

⁶⁸ BALÁZS Imre József, „Ismeri ön a cuplingert?” *A nő-szerep konstrukciója és szubvertálódása Ignótus Emma-leveleiben = Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. VARGA Virág – ZSÁVOLYA Zoltán, Ráció, Budapest, 2009, 112–122. Az *Emma asszony leveleinek* a dandyizmus kontextusában való értelmezéséről: T. SZABÓ, I. m., 103–105.